

„Ejtőernyősök és szarvasgomba-vadászok”

Kövér Györggyel beszélget Ménesi Gábor

– 1873. Egy krach anatómiája című kötetének bevezetőjében találtam a következő gondolatot, amelyet egyéb munkáira is érvényesnek érzek: „Egy történelmileg szerveződő rendszer – éppúgy, mint bármely más organizmus – valamennyi szervének boncolása útján azonosítható. A siker (vagy az eredménytelenség) nyilván nem a vizsgált szöveteken, hanem felfejtésük módszerességén és az analízis szakszerűségén múlik.” Mennyit árul el a historikus módszer-tanáról a boncolóorvos párhuzama?

– A történetészt és a boncolóorvost sokszor hasonlították össze történettudományi vitákban is. Az Ön által idézett gondolat egy éppen negyedszázada írott könyvből származik. Nem vagyok benne biztos, hogy ma is pontosan ugyanígy fogalmaznék, de mint krédót vállalhatónak tartom. Úgy tűnik, mintha kísértene engem ez a párhuzam, hiszen legutóbbi könyvem, *A tisztaeszlári dráma* írása közben ismét belebotlottam a problémába, igaz, ott a különbségeket is megpróbáltam felmutatni. Azt megelőzően a Losonczy Gézáról szóló életrajzomban is komoly szerepet játszott a boncolóorvosok véleménye. Amikor ezeket a mondatokat írtam, alapvetően a társadalomtudományos megközelítésű történetírás modelljéből indultam ki, amelyet bizonyos fokig a természettudományoknak való megfelelés igénye inspirált. Ha hangsúlyeltolódás érzékelhető az 1986-os kötet és a tavalyi *Eszlár-könyv* között, abban az is szerepet játszik, hogy bár mindmáig nem mondtam le a társadalomtudományos alapozottságú történetírás programjáról, szembesülnöm kellett azzal, hogy a történetírás jelentős fordulaton ment át a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek eleje óta. Ezt az Annales-iskola képviselői kritikai fordulatnak mondják, szokás lingvisztikai fordulatnak is nevezni, van, aki episztemológiai fordulatként emlegeti, mások narratív fordulatról beszélnek. A történetírásnak ez a fordulata nem hagyta érintetlenül az eredeti krédót, amit a párhuzam sugall. De jobban járunk, ha elrugaszkodunk a „krachos” könyvecskétől, és inkább a jelenbeli állapothoz közelítünk. Amikor a tisztaeszlári ügyben az ún. csonkafüzesi holttest boncolásával kapcsolatos problémákkal foglalkoztam, egyfelől filológusként kellett rekonstruálnom, hogy milyen irányban változott készítése során a Bary-hagyatékban fellelt boncjegyzőkönyv. Másrészt az is felmerült kérdésként, hogy képesek lehettek-e a természettudományok az individuum azonosítására egy olyan korban, amikor még nem volt DNS-vizsgálat és nem készült a holttestről fénykép, vagy csupán valószínűséget tudtak megfogalmazni, tehát azt megvizsgálni, hogy az adott leírás illik-e egy 14 éves leányra, vagy sem. Ebből adódóan – fenntartva az eredeti metaforát a módszer kapcsán – ma már árnyaltabban látom a kérdést, s ebben az is szerepet játszik, hogy talán magam is fejlődtem valamennyit az elmúlt negyedszázadban; ennél persze sokkal fontosabb a történettudományban bekövetkezett változás.

– Ezzel összefüggésben az elmúlt időszakban a történettudománynak nyitnia kellett más tudományágak felé, ma már nem teheti meg, hogy problémáit elszigetelten vizsgálja, másrészt pedig azzal kellett szembesülni, hogy a múlt nem ismerhető meg kritika nélkül a maga teljességében, sokkal inkább különböző nézőpontok és elbeszélések lehetnek érvényesek.

– Igen, bár a társadalomtudományos alapozottságú történetírás, amit a hatvanas-hetvenes években új történetírásként emlegettek, azt hangoztatta, hogy ha a különböző társadalomtudományok módszertanával közelítünk a történeti forrásanyaghoz, akkor ezáltal egy új, a korábnál sokkal teljesebb képet kaphatunk. Úgy képzelték – és ebben a totális történelem programja érvényesült –, hogy ha más és más látószögből reflektorozzák meg ugyanazt az anyagot, abból összeáll egy egységes kép. Csakhogy a különböző társadalomtudományok módszertana más irányba fejlődött, aminek következtében nem formálódhatott egységes, totális történelemkép, sőt helyette – ahogy az Annales-iskola egyik kritikusja írta a nyolcvanas évek közepén – a történelem „darabokra” hullását figyelhettük meg. Manapság nem illik hangoztatni a totális történelem programját, de azok, akik ebben hisznek, továbbra is azt vallják – és ezzel egyet is értek –, hogy a programról nem lehet lemondani, még akkor sem, ha tudjuk, hogy nem elérhető, ideaként mégis ott kell lebegnie a történész szeme előtt. Többek meggyőződése, hogy ha nem lehet megvalósítani nagyban, próbáljuk meg kicsiben, mikrotörténeti megközelítésben, s ily módon talán megragadható a totalitás. A Losonczy Gézáról szóló könyvemet – mi tagadás, kissé provokatív céllal – totális biográfiának neveztem, nem politikai biográfiának. Abból indultam ki, hogy egy politikus életét nem lehet csupán egyetlen oldalról, adott esetben politikai szemszögből megközelíteni. Ugyanezt vallottam az Eszlárral kapcsolatos dolgozatomban is. Ami felvétele első részét illeti, mindig volt bennem hajlandóság arra – ezt nevezhetjük kalandor természetnek is –, hogy más tudományok területére tévedjek. Természetesen az ember laikus marad mind a kórbonctanban, mind a büntetőeljárásban, vagy egyéb tudományágakban, de törekednie kell arra, hogy olyan nézőpontból is megértse a problémát, amely nem a szűkebben vett, döntően politikátörténeti felfogású történettudomány látószöge.

– *Ami pályája alakulását illeti, kezdettől fogva a társadalomtörténet, illetve később a gazdaságtörténet, azon belül pedig elsősorban a bank- és pénzügytörténet érdekelte. Hogyan került az említett területek vonzásába?*

– Eredetileg orosz társadalomtörténettel foglalkoztam egyetemista koromban, amit elsősorban debreceni tanárain, Niederhauser Emil és Menyhárt Lajos ösztönzésére kezdtem művelni. Történelem–orosz szakos voltam, és megpróbáltam ezt a két adottságot összekapcsolni. Társadalomtudományi tájékozódásomat – szintén a debreceni egyetemen – más tanáraink is befolyásolták, elsősorban Orosz István és Ránki György. Nyilván az is szerepet játszott ebben, hogy engem a politikátörténet kevésbé vonzott. Bár első dolgozatomat *Az egypártrendszer kialakulása a Szovjetunióban* címen írtam, voltak olyan élményeim, melyek hatására hamar eltávolodtam a politikátörténettől és visszatértem a 19. századhoz. Az egyetem elvégzése után egy évig tanárkodtam szülővárosomban, Hajdúböszörményben, ahová gimnáziumba is jártam, majd Ránki György szerzett nekem egy állást a Közgáz (az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) Gazdaságtörténeti Tanszékén. Berend T. Iván volt a tanszékvezető, aki elfogadta, hogy az érdeklődésem alapvetően társadalomtörténeti, de természetesen hozzátette, hogy itt gazdaságtörténetet kell tanítani, és abban is művelődni kell. Erre nem mondhattam nemet, így újabb irányban tapogatóztam, amely azonban nem volt ellentétben az eredeti társadalomtörténeti indíttatással. Röviddel ezután lehetőséget kaptam egy *Magyar história*-kötet megírására – ez volt az én autodidakta szakmai önképzésem. Közben rájöttem arra, hogy Magyarországon nem ír senki banktörténetet, és úgy éreztem, ez olyan terület, ahonnan az egész 19. századi magyar gazdasági fejlődés megragadható, a bankárok és a hitelrendszerek működésén keresztül a társadalomtörténet is belátható. Volt olyan kollégám, aki utólag azt mondta, bizonyára tudtam, hogy bankreform van készülóban Magyarországon, és jó érzéssel startoltam rá erre a témára. Ez olyannyira nem volt igaz, hogy amikor a nyolcvanas évek

közepén leadtam egy dolgozatot a *Közgazdasági Szemlének* az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszeréről, és a cikk lektora a lektori vélemény végére odaírta, hogy az írás nagyon aktuális, megköszöntem neki, hogy egy vörös farkot is odabiggyesztett a jelentés végére. Ő azonban azt mondta, ez nem vörös farkok, hiszen éppen most folyik a bankreform előkészítése. Semmit nem tudtam erről. Márpedig a fiskális és monetáris szféra szétválasztása akkor már napirenden volt Magyarországon, és lényegében ez történt meg jóval korábban a Monarchiában. Közrejátszott még egy mozzanat abban, hogy a pénzügytörténet meghatározó lett számomra, ugyanis 1982-ben Budapesten tartották a Gazdaságtörténeti Világkongresszust. Megismerkedtem néhány olyan kutatóval, aki pénz- és banktörténettel foglalkozott. Nem sokkal ezután három hónapos angliai ösztöndíjhoz jutottam. Mindenki nagyon segítőkész volt – nem csak azok, akiket Budapesten megismertem –, ajánlásokat írtak, bejuttattam különböző levéltárakba, lehetőség volt a folyamatos konzultációra. A nyolcvanas évek közepétől újabb konferenciákon vehettem részt, és több nemzetközi kutatási projektbe is bekapcsolódtam, aminek következtében nemzetközi kontextusban láthattam rá az engem foglalkoztató problémákra.

– *Kutatásait cikkekben, majd pedig egy banktörténeti kézikönyvben tette közzé, amelyben az Osztrák Nemzeti Bank működésével, valamint az Osztrák–Magyar Bank történetével foglalkozó részeket írta.*

– Ez is Ránki Györgyön keresztül zajlott. A Magyar Nemzeti Bank meg akarta írni a történetét, és Ránkit kérték meg, hogy ehhez szerzőket keressen. Tudta, hogy több éve ezzel foglalkozom, így természetesen szólt nekem. Akkor már voltak mások is, összeálltunk egy csapattá, és elvállaltuk az 1931-ig terjedő időszak megírását. Végül nem így jelent meg, az első kötet az 1924-ig tartó szakaszt tárgyalta. A Pogány Ágnessel közösen írt tanulmányban összefoglaltuk mindazt, amit a 19. századi banktörténetről tudtunk, ráadásul az Osztrák–Magyar Monarchia keretében elbeszélve, ami jelentősen tágította a perspektívát. A könyv németül is megjelent, a *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, az egyik német gazdaság- és társadalomtörténeti folyóirat vállalkozott arra, hogy különszámában közreadja.

– *Mindeközben a társadalomtörténettel sem szakított, sőt kollégáival vitakört alapítottak.*

– A társadalomtörténet mindig velem maradt, mint az első szerelem. A nyolcvanas éveket úgy emlegették, mint a körök korát. Nekünk is volt egy társadalomtörténeti beszélgetőkörünk, amit eredetileg Benda Gyula szervezett a Statisztikai Hivatalban, még a hetvenes években ott ismerkedtem meg vele. Aztán eltávolították állásából, mert részt vett a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kiadvány létrehozásában. Bendával közösen a nyolcvanas évek elején újraélesztettük a vitakört, és akkor már a közgazdasági egyetem könyvtárában gyülekeztünk. Jellemző az akkori viszonyokra, hogy nem engedélyt kértem főnökömtől, Berend T. Ivántól, hanem bejelentettem, hogy időnként társadalomtörténeti vitauléseket fogunk tartani, aki ezt tudomásul vette. Benda hozta a maga budapesti ismerőseit, én a volt debreceni egyetemi társaimat és vidéki barátaimat, de jöttek mások is. Ez a beszélgetőkör lett a magva a későbbi Hajnal István Körnek, melyet csak 1988–89-ben lehetett megalakítani az új egyesületi törvény megszületése után. 1986-ban Salgótarjánban rendeztük első vidéki konferenciánkat, *Rendi társadalom, polgári társadalom* címmel, mely nagyszabású társadalomtörténeti seregszemlévé alakult. Azóta minden évben más vidéki helyszínen ülésünk, tavaly például Győrben voltunk. Abban tehát, hogy a társadalomtörténeti érdeklődésemet ébren tartottam, egyfelől nagy szerepet játszott a születőben lévő Hajnal István Kör. Másrészt a kilencvenes évek elején az ELTE Szociológia Tanszékén újra be akarták vezetni a társadalomtörténeti oktatást,

készítettek egy három szemeszterre szóló programot, és az elsőre meghívták a történetészeket, többek között engem is. Elmondtuk a véleményünket, ami elég kritikus volt. Ennek az lett a következménye, hogy megkértek, dolgozzak ki az első félévre egy másik programot, amit készségesen megtettem. Eszembe sem jutott, hogy nekem kell majd tanítanom. Kedvezően fogadták a tervezetet, és felkértek, hogy szeptemberben kezdjem el tanítani. Elkezdődött tehát egy szisztematikus társadalomtörténeti oktatás – én az első világháborúig tartó részt tanítottam –, amibe nem sokkal később bekapcsolódott Gyáni Gábor, aki évfolyamtársam volt Debrecenben, és együtt buzgólkodtunk a Hajnal István Kör alapítása körül, később pedig javaslatunkra bevették a harmadik félévre Valuch Tibort, akit félállású debreceni egyetemi oktatóként tanítottam. Az előadásokat magánóra vettük, és ennek szerkesztett változatából jött létre a Gyáni–Kövéreként emlegetett kiadvány.

– *Ez a Magyarország társadalomtörténete, amely a reformkortól a második világháborúig tartó időszakot tárgyalja. Nagyon fontos, hiánypótló kiadványról, tankönyvről beszélünk...*

– Valóban. Nemcsak a szociológus hallgatóknál, hanem a történészeknél is tankönyvvé vált. A kétezres évek elején lefordították angol nyelvre, és megjelentették a Király Béla-féle atlanti kutatások projekt keretében. Az angol változatot már Valuch Tiborral hárman jegyeztük, és eljutottunk egészen a rendszerváltásig. A társadalomtörténet tehát végig jelen volt az életemben, de végül egy véletlen, a szociológusok egyetemi oktatásába való bekapcsolódás ösztönzött szintetizáló munkára, ugyanis korántsem biztos, hogy a történészképzésben bárki megfogalmazta volna ezt az igényt. Az eredeti szociológiai program egyik szerzője, Szalai Júlia írt a *Holmiban* egy recenziót a könyvről. Túl azon, hogy méltatta, abból tudtam meg, hogy a szociológusokat miért érdekli, amit mi csináltunk.

– *És pedig miért?*

– Az ő történeti érdeklődésük elsősorban Szűcs Jenőre, Bibó Istvánra, Erdei Ferencre támaszkodott, valami olyasmire, amit ők a saját, jelenbeli társadalomra vonatkozó nézeteikben közvetlenül használni tudtak. Mi viszont nem ezeken az alapokon próbáltuk megírni, amit a társadalomtörténetből fontosnak gondoltunk, sokkal inkább empirikus történeti anyagon dolgoztunk. Ők ennek kapcsán érzékelték, hogy Bibón és Erdein túl másfajta társadalomtörténet is létezik, és ez láthatóan elgondolkodtatta őket.

– *Melyek voltak a banktörténet mellett azok a társadalomtörténeti témák, irányok, amelyek akkoriban foglalkoztatták?*

– A banktörténeti kutatásokból fakadt a gazdasági elit, a bankárok működése felé való tájékozódás. A témával kapcsolatos tanulmányaim bekerültek *A felhalmozás éve* című gyűjteményes kötetembe, amelyben egymás mellett olvashatók a bank- és a bankártörténeti írások. Gyakran előfordult, hogy amikor az egyetemi előadásaimat terveztem, illetve a társadalomtörténeti könyvön dolgoztam, hiátusokat találtam, madártávlati nézőpontból ugyanis jobban lehetett látni a vakfoltokat. A madártávlatról jut eszembe, hogy a társadalomtudományos történetírás egyik nevezetes képviselője, Lawrence Stone, aki szembefordult saját történetírói programjával, és a hetvenes évek végén meghirdette a narratív fordulatot, két kategóriába sorolja a történészeket. Megkülönbözteti az ejtőernyősöket, akik mindig fentről, valamilyen elméleti nézőpontból ereszkednek alá, valamint a szarvasgomba-vadászokat, akik állandóan az iratok között matatnak, és a nagyobb összefüggéseket figyelmen kívül hagyják. Bennem ez a két szemlélet összekapcsolódott, nem vagyok igazi ejtőernyős, rosszul érzem magam, ha egy hétig nem jutok el a levéltárba, de

ha találok valamit, elképzelhetetlennek tartom, hogy az elméleti perspektíva elmaradjon, és ne járjak utána, hogy mások a probléma körüljárásakor milyen eredményre jutottak, milyen módszertani eljárásokat alkalmaztak.

– *Mondana példákat arra, hogy milyen hiátusokra bukkant?*

– A tankönyvírás közben tűnt fel például, hogy a 19. századi presztízshierarchiával kapcsolatban alig találtam anyagot. A véletlennek köszönhetően vettem elő a 19. századi levelezőkönyveket, a házititkárnak nevezett gyűjteményeket, és kigyűjtöttem a megszólítások hierarchiáját. Találtam egy olyan házititkárt, amelynek tizenkét kiadása létezett a reformkortól 1916-ig, és kiderült belőle, hogy bár a megszólítások elvben szabályszerűen működtek, de a 19. században átalakultak, és nemcsak felfelé mozogtak, hanem lefelé is. A társadalmi ranglétra átalakulását bemutató írásom a tankönyvbe is bekerült. Ugyanílyan mondhatnék a mobilitással kapcsolatban is, ahol azt akartam megnézni, milyen mobilitási pályák vannak az iskolarendszerben. A tankönyvírás tehát fölszívott bizonyos korábban meglévő témákat, másrészt pedig újabbak feltérképezésére ösztönzött.

– *Némileg meglepő volt számomra, hogy az alapvetően 19. századi érdeklődés mellett 1998-ban napvilágot látott Losonczy Gézáról szóló életrajzi monográfiája. Miért éppen Losonczyra esett a választása? A biográfiaiírás milyen problémáival szembesült munkája során?*

– Amikor 1982-ben a már említett első angliai ösztöndíjambra mentem, ott – részben Sárközi Mátyás jóvoltából – módomban nyílt az akkori teljes ötvenhatos emigrációs irodalom áttekintésére. Nem mondom, hogy ebből semmit nem olvastam korábban, de bármilyen furcsa, igazából Londonban értettem meg, hogy mi volt ötvenhat. A felismerés arra ösztönzött, hogy valamilyen formában magam is foglalkozzam a témával. 1956 októberében Hajdúböszörményben tartottak egy értelmiségi gyűlést, amelynek résztvevőivel diákkoromban már beszélgettem, így adódott, hogy interjúk alapján rekonstruálom, mi történt akkor. Neki is kezdtem a munkának, de senki nem akart szóba állni velem, mert ötvenhat akkor még tabu volt. Csak egy nyolcvan év körüli bácsit találtam, aki hajlandó volt beszélni, de ő is csak azért, mert az apám öccsének osztálytársa volt. A vele készített interjúból született a *Kis emberek nagy élettörténetei* című írás, amely a Bács-Kiskun Megyei Levéltár évkönyvében jelent meg. Tudni érdemes, hogy az említett értelmiségi gyűlés egyik vendége Losonczy Géza volt, aki egyébként a hajdúböszörményi Bocskai István Gimnáziumban érettségizett, miután a ceglédi gimnáziumból eltávolították. Mivel az összejövetelet nem tudtam a tervezett interjúkkal megközelíteni, figyelmem egyre inkább Losonczy felé terelődött. Megerősítést kaptam Donáth Ferentől is, aki egy beszélgetésben említette, hogy jó lenne egy Losonczy-monográfiát írni, de a források szinte kivétel nélkül a Belügyminisztériumban vannak. A szándék tehát bennem volt, de a körülmények miatt évekig nem jutottam előrébb. A rendszerváltás környékén Bácskai Vera, a Hajnal István Kör első elnöke összehozott Haraszti Máriával, Losonczy Géza özvegyével. Eljuttottam Losonczy öccséhez is, aki szintén Böszörményben járt gimnáziumba. Kaptam tőlük forrásokat, időközben megnyíltak a levéltárak, hozzájutottam többek között a Nagy Imre-per anyagához is. Az értelmiségi gyűlés önmagában már nem volt olyan érdekes – mindamelllett megtalálható a könyvben, még fényképek is vannak róla –, inkább hozzákezdttem a Losonczy-életrajz megírásához. Munkámban fontos szerepet játszott az ún. narratív fordulat tapasztalata, ugyanis a társadalomtudományos alapozottságú történetírásban már korábban is hiányoltam az eleven emberi figurákat, a cselekvő személyeket, vagy ahogy ma mondják, az ágenseket. Az életrajz írása közben ez a probléma módszertanilag is tudatosodott bennem, ebből fakadt a totális biográfia programja, vagyis az, hogy egy politikusról az élet valamennyi területét felölelő életrajzot próbáljak

írni. Nem tehettem meg, hogy csupán úgy írok Losonczyról, mint ötvenhat mártírtjáról, esetleg arról, hogyan fordul egy eleve nem baloldali fiatal egyetemista társaság a baloldali eszmék felé a harmincas években Debrecenben, mindenképpen szólnom kellett hősöm sztálinista korszakáról is. A legnagyobb problémát tehát az jelentette, amit Bourdieu biográfiai illúzióknak nevez, vagyis annak kérdése, hogyan foglalható egységes keretbe egy ember élete. Losonczy esetében ráadásul további dilemmák adódtak. A halálunk mennyire része az életünknek, illetve ad-e felmentést az alól, amit az életünkben elkövettünk? Mit kezdjünk a hősünkkel, ha elméje megzavarodik? A hagyományos történetírás erről nem beszél, szemérmesen félrefordítja a fejét, vagy azt mondja, ez nem érdekes. Pedig ez is az élet része. Mit kezdjünk zavart szövegekkel? Ugyanúgy kell elemezni, mint a „normál” írásokat? A biográfia írása részben új lehetőségeket nyitott meg számomra, mert kipróbálhattam magamat olyan területeken, ahol korábban nem mozogtam. Másrészt pedig a rendszerváltás környékén úgy gondoltam, nem muszáj csak a 19. századdal foglalkoznom. Egy időben úgy emlegettem a Losonczy-életrajzot, mint az én 20. századi történetemet. Mellesleg ez a leginkább olvasott könyvem, különböző visszajelzésekből tudom, hogy nem csak a történészek körében.

– *Reméljük azonban, hogy csak eddig, hiszen tavaly látott napvilágot A tiszaezlári dráma című vaskos kötete, amely azon túl, hogy alapos szakmunka, rendkívül olvasmányos is. Nem véletlenül jegyezte meg egyik kritikusa, Kőbányai János, hogy szinte regényként olvasta. Mennyire volt tudatos a könyv stílusának, nyelvi rétegének kialakítása?*

– Nyilván tudatos volt, bár inkább csak utólag tudatosult bennem. Bártfai László, a Losonczy-kötet szerkesztője az első rész elolvasása után azt mondta, hogy ne ezen a bikkfa nyelven írjak, hanem „böszörményül”. Nem értettem meg rögtön, mire gondol, de később azt szűrtem le belőle, hogy vissza kell nyúlni a nyelv mélyebb rétegeihez. A Losonczy-könyvnél ez szinte magától adódott, mivel hősöm Böszörményben érettségizett, és az én mélyebb nyelvi rétegem is oda kapcsolódik. „Böszörményül” írni tehát annyit jelent, hogy a történésznek – anélkül, hogy a szakmai színvonal rovására menne – meg kell próbálnia olyan nyelvi produktum létrehozásával, amely harmonizál a témával, miközben természetesen nem lesz belőle regény. Ez az elképzelés az Eszlár-könyv írása közben is eszembe jutott, és törekedtem arra, hogy érvényesítsem.

– *Mikor és hogyan került látókörébe a tiszaezlári per?*

– 2003-ban Nyíregyházán szerveztek egy konferenciát, és az egyik szervező, Lácza Magdolna felkért, hogy tartsak egy bevezető előadást a per társadalomtörténeti háttéréről. Azonnal igent mondtam, bár Eszláról annyit tudtam, amennyit illik tudnia egy történésznek. Volt annyi időm, hogy felkeressem a kéziratárakat, és rengeteg anyagot találtam, amit nem dolgozott fel senki. Megvolt az OSZK kéziratárában Bary József vizsgálóbíró irathagyatéka, ugyanott találtam meg Eötvös Károly perrel kapcsolatos feljegyzéseit. Az előadásomban lényegében egy kutatási projektet vázoltam fel, amiről úgy éreztem, hogy nekem kell megcsinálnom.

– *Úgy tudom, a tiszaezlári volt a magyar történelemben az első per, amelynek anyagát gyorsírással rögzítették. Ez a tény mennyiben befolyásolta munkáját?*

– Jelentősen, ráadásul – mivel magam is a Tiszántúlról származom – a jegyzőkönyv olvasása közben szinte hallottam beszélni az embereket, még a diftongusokat is odaképzeltém szavaik mögé. Már majdnem a könyv végére értem, amikor találtam egy nyelvészeti cikket, amelynek szerzője megpróbálta a perszövegeket nyelvileg is elemezni. Rámutatott, hogy bár valóban az eszláriak beszélnek, mégis a gyorsírók által transzformált nyelven

átszűrve hallom az eszlári szöveget. Hamar rájöttem, hogy mindaz, amiről a kihallgatott tanúk és vádlottak beszélnek, a konkrét ügy, Solymosi Eszter eltűnése szempontjából kevésbé használható, de amit közben elmondanak magukról, alapja lehet egy részletes társadalomtörténeti vizsgálatnak. Nemcsak az ösztönzött, hogy a perrel kapcsolatos iratanyagot nem dolgozta fel senki, hanem az is, hogy akik eddig Eszlárral foglalkoztak, nem nézték meg a falut magát. Nagy kihívást jelentett számomra, hogy egyetlen kísérletben érvényesítsem a narratív történész és a társadalomtudományos történész nézőpontját, vagyis a perrel kapcsolatos iratanyag mögé helyezzem mindazt, amit egy falumonográfiában rekonstruálni lehet. Sok kétségem volt, hogy meg tudom-e csinálni egyáltalán – nyolc év alatt volt időm a kételkedésre –, de ha az ember ráakad egy ilyen témára, akkor az nem ereszi el.

– *Könyvében nyilvánvalóan nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi történt valójában Solymosi Eszterrel, viszont a per körülményei jó alkalmat teremtettek arra, hogy „a 19. századvégi magyar társadalmat elemi működése közben” megmutassa. Úgy tűnik tehát, hogy a tiszzaeszlári magyar csupán ürügyként szolgált, a valódi cél az ottani mikrovilág alapos feltárása volt. Az első kötetegység részletesen tárgyalja a falu elhelyezkedését, társadalmi összetételét, majd a lokális konfliktusokra fókuszál, azt követően pedig a főszereplők (az Ónodyak, Lichtmann Mór és fiai, a Farkas család, Papp József, a Solymosiak és Scharfék) portréját rajzolja meg. Néhány ecsetvonással felvázolná a 19. századi Eszlár panorámáját?*

– A tárgyalás jegyzőkönyve kimondta, hogy nem tudjuk, mi történt Solymosi Eszterrel, és én sem jutottam más következtetésre. Már korábban is szembesültem azzal, hogy a magyar társadalomtörténet meglehetősen elitista maradt, tehát elsősorban a társadalom elit csoportjaival foglalkozik. Az eszlári ügy azonban alkalmat teremtett arra, hogy a társadalomtörténész leszálljon az elitista magas lóról, és a mikrotörténeti megközelítés szintjén vizsgálja meg a helyi társadalom mély rétegét, nem statikus keresztszeti állapotában, hanem működése közben. Ennek megfelelően a tiszzaeszlári társadalom történetét – a jobbágyfelszabadítást megelőző 1840-es évektől az 1880-as évekig terjedő időszakra fókuszálva – egyrészt szerkezeti metszetek alapján, másrészt pedig a különböző csoportok és egyének dinamikája alapján próbáltam megragadni. A könyv egyik része a társadalmi összeütközésekkel foglalkozik; arra voltam kíváncsi, hogy milyen ellentétek alakultak ki ebben a közegben, és hogyan kezelték a felszínre törő konfliktusokat. Van egy fejezet, amely kifejezetten családtörténettel foglalkozik, olyan családok történetével, akik szerepet játszottak a perben. De nem a perben betöltött szerepüket próbálom elsősorban bemutatni, hanem úgy tekintek rájuk, mint egy átlagos családra. Találunk köztük helyi birtokos nemes, Ónody Gézát; Farkas Gábor taksás nemes családból jön, 1882–83-ban a helyi bíró funkcióját tölti be; Papp József jobbágy-paraszti sorból érkezik, de ő lesz a legvagyonosabb telkes gazda; Scharf József szegény zsidó katonaviselt suszter, templomszolga a helyi izraelita fiókhitközségben, majd az egyik vádlott lesz, fia, Móric pedig a vád hamis tanújaként tűnik fel. Ezenkívül egyéni portrékat írok azokról – performereknek nevezem őket a könyvben –, akik úgy mond „csinálják” a pert. Eredetileg úgy képzeltem, hogy az említett szereplők és családjaik perbeli megnyilvánulásait beépítve rajzolom meg a falu társadalomtörténeti hátterét, de aztán rájöttem, hogy ez önmagában nem elég. Ebben az értelemben – és most nem bántónak veszem az ürügy szót – többről van szó, mintha a per csak ürügy lenne a társadalomtörténeti vizsgálatnak, mert a per nélkül ezeket nem tudtam volna megcsinálni. Végső soron azt kutattam – erre utaltam a könyv címével is –, hogy a strukturális metszetekből, a mobilitásból, a családtörténetekből és portrékból kibontakozva milyen drámai folyamatokat eredményez Tiszzaeszláron a kapitalizmus kialakulása.

– Felmerül bennem a kérdés, mennyire fakadt a helyi körülményekből és viszonyokból az esemény sorozat, vagy a vérvádpert másutt is megtörténhetett volna?

– Igen, másutt is megtörténhetett volna, de egy sor olyan körülmény adódott a kapitalizálódás folyamatában, amely Eszlárt különösen „kedvező” tereppé tette a dráma lejátszódására. Kiderült, hogy olyan szélsőségesen egyenlőtlen vagyoni megoszlás jellemzi a falut, amilyen még abban a szabolcsi régióban is ritka. Felfigyelhetünk egy hangadó református taksás nemes csoportra, amelynek nincs igazán vagyona, de hozzászólt ahhoz, hogy beleszóljon az események alakításába, és nem tud erről lemondani, sőt új lehetőségeket keres. A korabeli választójogban ugyanis létezett egy régi jogon választó társaság, amely a nemesi származás miatt maradt választó, nem a vagyoni cenzus alapján. Kiderül az is, hogy Eszláron a regálé- és földbérlet révén a jobbágyfelszabadítás után dinamikus zsidó népességgyarapodás következik be. A falu földbirtokosai közül a Bánffyak és a Wesselényiek földjeiket bérletbe adják zsidó bérlóknak, egyikük be is költözik a Bánffy udvarházba, ily módon szimbolikusan teret foglalnak. Mindemellett egyéb konfliktusok is felszínre törnek (az iskolaügy kérdése, az állandóan fenyegető árvízveszély, lelkészszel való nézeteltérések stb.), így Eszláron kialakul egy olyan konfliktuskezelési mechanizmus, amit akkor is életbe léptetnek, amikor Solymosi Eszter eltűnési ügyéből előbb megyei, majd országos és nemzetközi botrány kerekedik. Nem lett volna belőle ekkora botrány, ha a vármegye tiszaezlári illetőségű országgyűlési képviselője, Ónody Géza nem hozza szóba az országgyűlésben, és a sajtó nem kattant rá. Nem véletlen tehát, hogy Eszláron lett ekkora az ügy, de sohasem kavart volna ekkora vihart csak Eszláron, ha nincs a vármegye, illetve a szerveződőben lévő antiszemita mozgalom.

– Milyen fogadtatása, utóélete volt a tiszaezlári pernek helyi és országos szinten?

– A bíróság felmentette a vádlottakat, a helybéli zsidók többsége – Scharf Józsefet és Móricot leszámítva – a per után visszaköltözött Eszlárra, és évtizedekig ott éltek a korábbi szimbiózisban a keresztényekkel. Farkas Gábor bíró, aki kulcsszerepet játszott az ügy gerjesztésében, Ferenc Józseftől végül azért kapott kitüntetést 1884-ben, mert megbékítette a falubelieket, és nem került sor semmilyen atrocitásra. A per országos visszhangja ismert, a felmentő ítélet zavargásokhoz vezetett, különösen olyan területeken, ahol szintén voltak „játékmesterek”, akik a helyi konfliktusokat gerjesztették vagy felerősítették. A könyv utolsó részében kilépek a mikrotörténeti megközelítésből, és az ügyet országos és nemzetközi kontextusban vizsgálom. Megnézem, hogy a nyíregyházi tárgyalás főszereplői hogyan viszonyultak az említett konfliktusokhoz akár a megyében, akár az ország különböző pontjain, ahová kisugárzott az ügy. A történet mögött meghúzódik a nemzetközi antiszemita mozgalom, amely ebben az időszakban két kongresszust is tart Németországban. A magyarországi antiszemita nemcsak rezonőrök voltak a nemzetközi mozgalomban, hanem maguk is aktívan részt vettek a kongresszusokon. Ónody Géza magával vitte Drezdába Solymosi Eszter utólag festett portréját, amely szimbolikusan a pulpitus fölött lógott a német és az osztrák császár képe mellett. A politikai antiszemitizmus, amely az eszlári ügy felkarolásából merítette az energiáját, nagyon hamar lehanyaglott, nemzetközi és hazai szinten egyaránt. A magyarországi antiszemita két táborra, a negyvennyolcasok és a hatvanhetesek szembekerültek egymással, már az 1887-es választásokon sem tudtak igazán komoly szerepet játszani.

– Hogyan élt tovább az ügy a huszadik században, illetve hogyan látja történészként jelenlétét napjaink politikai diskurzusában?

– Eredetileg terveztem még egy fejezetet *Tiszaezlár emlékezete* címmel, de így is olyan vastag lett a könyv, hogy jobbnak láttam egy rövidebb epilógussal zárni. Minden megoldatlan ügy arra ingerli az utókort, hogy időről időre elővegye. Nyilván vannak olyanok

Eszláron is, akik azt mondják, nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. Aki ezt mondja, tulajdonképpen azt is elárulja, hogy nem tudja, mi történt. Akik pedig nem eszláriak, hanem máshonnan viszik oda a problémát – közismert módon megvan ennek a rituáléja –, azok még kevesebbet tudnak az ügyről, mint amennyit Eszláron tudhatnak szájhagyomány útján vagy hiedelmek alapján. Az, hogy ez a kérdés egyáltalán előkerülhet különböző helyszíneken és fórumokon, szerintem a tudatlanságból fakad, és ezzel történészként nem tudok mit kezdeni. A magam „misszióját” teljesítettem azzal, hogy letettem az asztalra egy hétszázötven oldalas könyvet.

– *Ami viszont nem kis teljesítmény. Miután a témát körüljártuk, beszéljünk a könyv szerkezetéről is, melyet valahol vulkánkráterként jellemez. Hogyan alakult ki a végső struktúra?*

– Amikor elkészültem az első résszel, a szűkebb értelemben vett falumonográfiával, felvetődött, hogy két kötetben kellene kiadni, az egyikben a falumonográfiát, a másikban a perrel foglalkozó részt. Mivel az volt a szándékom, hogy egyiket a másikra rávetítem, kézenfekvőbbnek tűnt az egy kötet, még akkor is, ha abból az derülne ki, hogy a társadalmi struktúra nem determinálja eleve, hogy mi történik a hiedelmek, a mozgalmak és konfliktusok szférájában. A két részre darabolás ellenében született ez a szerkezet, melyet – talán némi képzavarral – a krátermetaforával jellemeztem, kifejezve azt, hogy a könyv hagyományos falumonográfiaként indul, és egyre mélyebb rétegekig hatol lefelé, de nem marad meg a mikrotörténeti megközelítések szintjén, hanem elkezd a másik oldalon felkapaszkodni, és megmutatja a helyi ügy tágabb horizontját. Megerősítette elgondolásomat, hogy az egyik újságíró visszaemlékezésében az Eszlár-ügyet a lápok tüzéhez hasonlította, és ily módon az antiszemitizmus mint a lápok tüze és a könyvszerkezet egymásra kopírozódva adta ki a krátterszerű képződményt, melyet nem sáros lábbal, hanem hamu és parázs között lépkedve tud bejárni az ember. Van egy kollégám, aki nagyon kedvesen a hátam mögött terjeszti – de a szemembe is mondta már –, hogy a Kövér minden pókot ismer Tiszaeszláron, azokat is, amelyek a göré repedéseiben bujtak meg. Akinek a háta mögött ilyet terjesztenek, azt minden bizonnyal bogaras embernek tartják, ha azonban a szemébe is mondják, akkor elismerésnek veheti, ezért azt válaszoltam kedves kollégámnak, hogy sajnos nem ismerem mindegyiket. Visszatértünk ezzel a totális történelemhez mint teljesíthetetlen ideához, hiszen valóban jó lett volna minden apró részletet megismerni.

– *Milyen újabb irányokat, távolokat nyitott meg ez a rendkívül alapos, hosszadalmas kutatómunka?*

Nyitott vagyok arra, hogy mi fog ezután következni, de nem döntöttem el, hogy milyen irányban haladok tovább. Pillanatnyilag múltbeli elvarratlan szálakkal foglalkozom és várom, mikor jön szembe olyan téma, amelyik újra magába szippant. Van egy nagyobb munkám, a Rotschild-konzorcium és a magyarországi államadósság dualizmus kori kapcsolatait vizsgáló tanulmány, amit félretettem az Eszlár-könyv kedvéért. Ebből több fejezet megvan, most azon gondolkozom, mikor és hogyan lehetne befejezni. Másrészt kaptam egy váratlan felkérést, amely mindenképpen nyitás lehetne számomra. Készül ugyanis egy angol nyelvű kötet a gazdaságtörténet-írás történetéről, amelybe nekem kellene megírnom a magyar részt. Már el is kezdtem az Akadémia levéltárában kutatni. Mindemellett szó van arról is, hogy a banktörténeti tanulmányaimat kiadnák egy kötetben, így ennek sajtó alá rendezésével is foglalatostokodom. S a tanítás, a doktori program is számtalan új ösztönzést ad.